

᠑ᠶᠠᠮᠡᠮᠡ

البيبي^ء

البيبي

ӘЛІПБИ

Älɪpbi

ЭНЦИКЛОПЕДИЯЛЫҚ
АНЫҚТАМАЛЫҚ

ARDA+7

Алматы
2020

*Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігі
Тіл саясаты комитетінің тапсырмасы бойынша
«Қазақстан Республикасындағы тіл саясатын іске асырудың
2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы»
аясында шығарылды*

Құрастырушылар алқасы: Е. Тілешов, Л. Есбосынова, Н. Аитова,
С. Омарова, Б. Ысқақ, Г. Мамырбек, А. Қожахмет (жауапты редактор)

Ә55 ӘЛПБИ. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: «Арда+7», 2020. – 368 бет.

ISBN 978-601-7355-75-3

Энциклопедиялық анықтамалықта әліпби, емле және дүниежүзіндегі жазу түрлері мен тілдің дыбыстық жүйесіне қатысты терминдер қамтылған. Жазудың тарихы, даму үрдісі және қазіргі күйі туралы мол мәліметтер топтастырылған. Сонымен бірге тіл білімі ғылымының осы салалары бойынша еңбек жазған ғалымдар туралы да деректер берілген.

Кітап ғалымдарға, әдіскерлерге, тіл саласының мамандарына, оқытушыларға, студенттерге, магистранттарға, докторанттарға, жалпы осы тақырыпқа қызығушылық танытқан барша қауымға арналады.

ӘОЖ 80/81
КБЖ 81.2-8

© «Шайсұлтан Шаяхметов атындағы
«Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-
практикалық орталығы» КеАҚ, 2020
© «Арда + 7», 2020

латын, араб және қазіргі кирил әліпбиі дыбыстық жазуға жатады. Көне түркі жазуы күллі түркі дүниесіне ортақ. Себебі XV ғасырға дейін қазақ халқы жеке ұлт ретінде емес, түркі тайпаларының құрамында өмір сүрді. Ал түркі тайпаларының тұңғыш әріптік жазуы көне түркі әліпбиі. Түркілердің бұл жазуы тарихтан білетініміздей, Сібірдегі Енисей, Лена, Моңғолиядағы Орхон, Онгин, Селенга, Орта Азия мен Қазақстандағы Талас, Сыр, Ертіс және Іле аймақтарынан табылған болатын. Ал VIII ғасырдан бастап XX ғасырдың басына дейін қазақ (түркі) қоғамында араб жазуы қолданылды. 1929-1940 жылдар аралығында латын, 1940 жылдан бастап кирил әліпбиін пайдаланып келеді.

«Жазу мәселесі» – А.Байтұрсынұлының «Қазақ» газетінің 1913 жылғы 34 (16-қазан), 35 (24-қазан), 36-сандарында (31-қазан) жарық көрген мақаласы. Ғалым бұл мақаласында Ғ.Муси мырзамен жазу, емле мәселесіне қатысты пікір таластырады. А.Байтұрсынұлы ноғай тілі мен қазақ тілінің өзіндік ерекшелігін, дыбысталуын, тіркесімін саралай келіп, Ғ.Муси мырзаның ұсыныстарына жауап береді. Ғ.Муси мырзамен пікір алалығы туындаған тұстарды (у, о, е, й, ы, і дыбыстарының таңбалануы) нақтылай отырып, қазақ тіліне белгілі бір әріпті алуының себебін, уәжін көрсетеді. А.Байтұрсынұлының бұл мақаласынан ғалымның жазу, емле мәселесіне ерекше көңіл бөлгені байқалады.

«Жазу тәртібі» – А.Байтұрсынұлының «Айқап» журналының 1912 жылғы 4 (104-107-беттер), 5-сандарында (84-86-беттер) жарияланған мақаласы. Ғалым оқу керектігін ескерте келіп, қазақта оқудың екі түрі (мұсылманша оқу, русша оқу) қолданылып келе жатқанын айтады. Русша жақсы білу үшін көп уақыт (он-он бес жыл) керек болатынын, орысша оқуды меңгеру үшін алдымен тілді үйрену керек болатынын ескерте келіп, русша 6-7 жыл оқып білетұғын білімдерді қазақша үш жыл оқып білуге болатынын айтады. Оқу кітабындағы жазу тәртібі дұрыс болуы үшін тілдегі бар дыбыстың бас-басына арнаған белгісі (харфі) болуы керек екенін ескертеді. Сол кездегі қолданылып жүрген жазу бойынша «ә» (о) әрпімен бес түрлі дыбыс, «ы» (ы) әрпімен үш түрлі дыбыс белгіленіп жүргенін айта келіп: «Балаларға һәр түрлі айтылатұғын сөзді бір түрлі айтып жазып қойып, «һәр түрлі айтып оқу керек» дегеніміз зорлық емес пе? «Бірдей жазылған сөзді қалай һәр түрлі оқысам, дұрыс болады» деп бала қиналмай ма? Сондықтан әуелі оқу құралын сайлаудан бұрын жазуымыздың тәртібін түзетіп, жөнге салу керек. Сонан соң сол жөнменен құрал сайлау керек», – дейді. А.Байтұрсынұлы қазақ тілінде 24 дыбыс бар екенін, оның бесеуі дауысты, он жетісі дауыссыз, екеуі жарты дауысты екенін ескерте келіп, әрқайсысының әрпін көрсетеді: «Дауысты дыбыстар: ʼ(a), ʼ(o), ʼ(y), ʼ(ы), ʼ(е). Дауыссыз дыбыстар: ʼ(б), ʼ(п), ʼ(т), ʼ(ж), ʼ(ш), ʼ(д), ʼ(р), ʼ(з), ʼ(с), ʼ(ғ), ʼ(қ), ʼ(к), ʼ(г), ʼ(н), ʼ(л), ʼ(м), ʼ(һ). Жарты дауысты дыбыстар: ʼ(у), ʼ(й)». Қазақ тілінде қ мен ғ дәйім жуан, г, к, мен й дәйім жіңішке айтылатынын, өзге 19 дыбыс та екі түрлі (бірде жуан, бірде жіңішке) айтылатынын ескерте келіп, 19 дыбыстың жуан айтылғанына бір харіф, жіңішке айтылғанына бір харіф арнаса, араб әліпбиінің харфі жетпейтінін ескертеді. Ғалым дауыссыз дыбыстар дауыстыларға